

באיסור שתייה לאחר כוס רביעי מארבע כוסות

איתן זמורה

גירסת התוס' ורש"י שיש ד' כוסות ולא ה'

איתא במשנה (פסחים ק"ז ע"ב): "רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר", ע"כ. וכתבו התוס' שם וז"ל: "רביעי אומר עליו הלל הגדול (דהיינו תהילים פרק קלו, וראה גמ' שם ק"ח ע"א), רביעי גרסינן ולא גרסינן חמישי", עכ"ל. והנה צריך ביאור מדוע שינו התוס' בציטוט המשנה, שהרי המשנה לא התייחסה להלל הגדול, ועוד שנקטה לשון "גומר"¹.

ובאמת שכבר העיר בזה הרב בצלאל הכהן זצ"ל בהגהות מראה כהן (לז ע"ב בדפים שלאחר פסקי הרא"ש), שהתוס' קיימי על הברייתא בדף ק"ח ע"א: "ת"ר, רביעי גומר עליו את ההלל ואומר הלל הגדול, דברי ר' טרפון", ע"כ. ושם אכן גירסת הר"ף: "ת"ר, חמישי אומר עליו הלל הגדול דברי ר' טרפון", ע"כ. והשתא אתי שפיר, שהתוס' באו לאפוקי מגירסת הר"ף, והציטוט שלהם הוא ציטוט מקוצר של ברייתא הנ"ל, או שכך גרסו בברייתא. ולפ"ז מובן מה שמביאים התוס' בהמשך דבריהם את ר' יוסף טוב עלם, שהתייחס להלל הגדול. ומה שהובא דיבור זה בכל זאת בדף ק"ז ע"ב, צ"ל שזה משום המשך דברי התוס' בעניין שתיית מים ויין אחרי הסדר, שזה מתייחס להמשך המשנה "בין שלישי לרביעי לא ישותה", וזה עיקר הדיון בתוס'. ועוד יתכן לומר, שדברי התוס' היו צריכים להיות בדף ק"ח ע"א, ומבעיות עימוד הושם בדף ק"ז ע"ב, וכדאיתא בכמה מקומות בש"ס. וצ"ב.

גם רש"י בדף ק"ח ע"א על הברייתא הנ"ל כתב וז"ל: "ה"ג, רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו הלל הגדול", עכ"ל. ובפשטות נראה שהניחו רש"י ותוס' דלא יתכן לגרוס "חמישי", כיון שבתחילת הפרק ראינו שלא פוחתים לעני מד' כוסות ומשמע שזהו החיוב, ולפי גירסת "חמישי" הו"ל למשנה לומר חמישה כוסות. ועוד יש לומר, דלא מסתברא להו לאוקמי גירסא הנ"ל ולהניח שישנה מחלוקת בין המשנה והברייתא, כיון שאז הגמ' היתה רומזת לזה. וכה"ג כתב

1. דשייך בהכרח להלל הרגיל שאומרים חלקו בתחילת הסדר ומפסיקים, כדאיתא במשנה קטז ע"ב.

הרמב"ן במלחמות (כו ע"ב), והוסיף שם דשקלו וטרו בגמ' אליבא דר' טרפון ומשמע שדבריו אליבא דהלכתא, ולפ"ז קשה לומר שיש כאן מחלוקת בין המשנה והברייתא הנ"ל, ושדברי המשנה נדחו מההלכה ללא דיון.

ואמנם לכאורה יש להעיר, דדילמא המינימום הוא ד' כוסות, ולעולם מי שיכול ורוצה לשתות כוס חמישית אזי ההנחיה היא שהכוס החמישית תהא על הלל הגדול. וכה"ג כתב הר"ן (כו ע"א בדפי הר"ף), והוסיף אפשרות שהכוס החמישית היא למצוה מן המובחר. אלא שיש להקשות, דיותר משמע בברייתא לשון חיוב, ומאי שנא בין "רביעי גומר עליו את ההלל" דמתניתין לבין "רביעי/חמישי אומר עליו הלל הגדול דברי ר' טרפון" דברייתא, על כן הוצרכו רש"י ותוס' להעדיף גירסת "רביעי"².

ר' יוסף טוב עלם אוסר לשתות אחרי כוס רביעי מלבד באונס

והנה התוס' (שם) הביאו מפיוטו של ר' יוסף טוב עלם, שכתב וז"ל: "קימעא לשתות מים יכנס, אם חולה הוא או איסטניס, ואי בעי משתיא חמרא משום אונס, לומר בחמישי הלל הגדול ישתנס", עכ"ל. ומדבריו נשמע, שאסור לשתות מים אחר כוס רביעי שגמר עליה ההלל אא"כ הוא חולה או איסטניס. וכן אסור לשתות יין אא"כ הוא אונס, שאז ישתה היין ככוס חמישי על הלל הגדול. ומה שנקט לשון ישתנס, נראה דהיינו יזדרז, מלשון "וישנס מתני" (מלכים א יח, מו), וכמובן שאינו לכתחילה כיון שההיתר לשתות הוא משום אונס, אלא כיון שנאנס

2. וחזות קשה הוגד לי, מה שהביא המהדיר בביאור והרחבה ל'ספר הלכות הר"ף' על מסכת פסח ראשון (בהוצאת ביהמ"ד לרבנים באמריקה עמ' 477-476), לשון הסמ"ג: "ופירש ר' שלמה וריט"ע שאם הוא חולה או איסטניס וצריך לשתות מוזג כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול וכו'", ועל פי זה כתב בזה"ל: "וזאת ראייה חזקה שגירסת רש"י הינה תוצרת דמיונו ולא הכירה ממקור קדום". ותמהני איך הרהיב עז בנפשו לכתוב דברי התרסה כנגד רש"י רבנו הגדול, ראש המפרשים בכל מקום, שדבריו הינם "תוצרת דמיונו", שהרי גם אם לא היתה לרש"י גירסת "רביעי" בברייתא, ודאי ששינויו לגירסה היה מכוח הסברא והיה לו הכרח לעשות זאת וכפי שביארנו לעיל. ותו לא מידי. ולגוף טענתו, יש לדחות את ראייתו "החזקה", דלעולם אימא לך שהיו לרש"י שתי גירסאות, "רביעי" ו"חמישי" ואליבא דאמת גרס "רביעי" לפי ההכרח בגמ', ואין זה סותר שלהלכה סמך על גירסת "חמישי", כיוון שסו"ס היתה גירסה זו קיימת בפוסקים שלפני רש"י ושבדורו, וממילא בדבר שהוא מדברי סופרים אפשר להקל בשופי לחולה או איסטניס.

– יזדרז לומר הלל הגדול תחילה כדי ששתיית היין תהא עליו ולא בסתמא, ופשוט.

יש לבאר מהו טעמו של ריט"ע לאסור אפילו שתיית מים אחר כוס רביעי, דאיתא במשנה: "בין שלישי לרביעי לא ישתה" ע"כ, ומשמע לכאורה שאחר כוס רביעי יכול לשתות. ובטעמא דמתניתין איכא שלושה טעמים עיקריים: א. טעם הירושלמי (פסחים פ"י ה"ח), שמא ישתכר, ופירשו התוס' הנ"ל שאם ישתכר לא יוכל לגמור ההלל³. ב. רב עמרם גאון (בסידורו, סדר של פסח ס"ס פו) והמכתם (ק"ט ע"ב ד"ה ומאן דצחי) פירשו משום ביטול טעם הפסח, ובימינו, ביטול טעם המצה⁴. ג. רשב"ם (קח ע"א ד"ה בין שלישי לרביעי לא ישתה) פירש משום ריבוי כוסות.

וממה שאוסר ריט"ע לשתות מים מוכח שאינו סובר כטעם הירושלמי, שהרי לטעם זה מותר לשתות אפילו יין לאחר כוס רביעי. וכמו כן, מוכח שאינו סובר טעמא דריבוי כוסות, כיון שלטעם זה ודאי אין איסור בשתיית מים שכן א"א לצאת יד"ח ד' כוסות במים. אלא ע"כ הוא סובר שהאיסור הוא משום ביטול טעם מצה, וכן מוכח שהבינו התוס' בדעתו, ויתבאר להלן בס"ד. וממילא אין הבדל בין אחרי כוס רביעי לבין בין כוס שלישי לרביעי, שבשני המקרים שייך ביטול טעם מצה. ומה שכתוב במשנה "בין שלישי לרביעי" ולא "משלישי ואילך", צ"ל דמשום דאיירי ברישא "בין הכוסות הללו" נקט בסיפא לשון "בין", אבל מאחר וסיבת האיסור היא ביטול טעם הפסח והמצה, לא שנא בין שלישי לרביעי ולא שנא אחר כוס רביעי. (ומכאן תשובה מוצאת לדיוק שדייקו מחזור ויטרי והמנהיג שהטעם כירושלמי, הובאו בשו"ת חזון עובדיה חלק ב סימן נ עמ' תתסט, ע"ש).

3. משמע מלשון 'לא יוכל' שבאופן טכני מחמת שכרותו לא יאמר הלל, אם משום שינמנם או אף ירדם, ואם משום שישכח (וכך כתב הר"ן כו ע"א בדפי הרי"ף). והרשב"ם (פסחים ק"ז ע"ב ד"ה בין ג' לד' לא ישתה) כתב וז"ל: "למה לא ישתה, כדי שלא ישתכר, דתו לא מצי למימר הלל", עכ"ל. וניתן להבין בדבריו שאינו יכול לומר הלל מכיוון שיש פגם באמירת הלל מתוך שכרות וממילא יש בזה איסור, וצ"ב.

4. והנה, שניהם נקטו בטעם האיסור משום דאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, אלא שרב עמרם גאון הוסיף דהיינו 'בעונג'. ויכולה להיות נפ"מ ביניהם, שלפי המכתם יהא אסור לשתות אפילו מים, מה שאין כן לפי רב עמרם גאון שלכאורה יש להתיר, וצ"ב.

קלא

לגירסת המהרש"א ריט"ע מתיר קצת מים גם בלי אונס

ועינא דשפיר חזי למהרש"א שגורס: "קימעא לשתות מים יכנס, אם חולה הוא או איסטניס ובעי למשתיא חמרא משום אונס, לומר בחמישי הלל הגדול ישתנס". ע"כ. ולגירסתו משמע שמים יכנסו אף בלי אונס, ואם הוא חולה או איסטניס דהיינו אונס ולכן צריך לשתות יין – יעשה זאת בכוס חמישי על הלל הגדול.

אך יש להקשות, שהרי התוס' בהמשך דבריהם מקשים על ריט"ע וז"ל: "וכן מה שאוסר לשתות אפילו מים, הא לא מבטלי טעם מצה!", עכ"ל. ואם כן, מוכח שהבינו בריט"ע שאוסר לשתות מים. ועוד יש לדקדק לגירסתו, אם אין איסור לשתות מים, מדוע רק קימעא יכנס?

ועל כורחנו לומר אליבא דהמהרש"א שדווקא קימעא מים יכנס כי באמת טעמו של ריט"ע הוא משום ביטול טעם מצה, וקושיית התוס' היא ביחס למה שאוסר לשתות מים בלא הגבלה, ועל זה שאלו דהא אפילו מים מרובים לא מבטלי טעם מצה. ויוצא א"כ שיש נפ"מ בין הגירסאות בשתיית קצת מים, האם יש בזה משום ביטול טעם מצה, שלגירסתנו בתוס' יש להחמיר בזה, ולפי המהרש"א אין במים מועטים חשש לביטול טעם מצה.

יישוב קושיית התוס' על ריט"ע מעיקר תקנת ד' כוסות

והנה, הקשו התוס' על ריט"ע וז"ל: "תימה, כיון שאוסר לשתות, איך תיקנו כוס חמישי, הא ד' כוסות תיקנו ולא חמישי", עכ"ל. וצריך ביאור לתמיהתם "איך תיקנו וכו' הא ד' תיקנו". דנהי דס"ל לתוס' דגרסינן בגמ' כוס רביעי, אך יש לומר שריט"ע גרס כוס חמישי, כגירסת הר"ף, ומה תימה יש בזה. וגם צריך ביאור מדוע תלו התוס' תמיהתם במה שריט"ע אוסר לשתות, דמה בכך שאוסר לשתות אם סו"ס תיקנו כוס חמישי, וכמו שתיקנו כוס ג' וד' למרות שאוסר לשתות אחר הפסח ומצה אחרונה!

על כן נראה לענ"ד, שודאי ידעו התוס' שריט"ע גורס בברייתא "חמישי"⁵, ומאידך שלשיטתו אין כאן חיוב גמור לכוס חמישי – חדא, דסו"ס מתיר לשתות רק באונס, ועוד, כדי שלא נצטרך לדחוק שיש מחלוקת בין המשנה והברייתא, יש להעמיד שהברייתא מדברת בתקנה למקרה אונס. ולפי זה הבינו התוס' שהיו

5. שמא יש לדייק כן ממ"ש "בחמישי וכו'" דמשמע שישנה כוס כזו ולאונס וכד' תקנתה, וידועה היא ולא שהיא תוספת שאינה מן המניין.

כאן שתי תקנות נפרדות, תקנת ד' כוסות ותקנת כוס חמישי. ולכך הקשו התוס', דבשלמא לטעם שכרות ולטעם ריבוי כוסות מובן איך תיקנו תקנה נוספת של כוס חמישי, אבל לשיטת רי"ט"ע שטעם איסור שתייה אחר מצה אחרונה הוא ביטול טעמה – איך תיקנו בתקנה שניה כוס חמישי, הרי בתקנה ראשונה תקנו רק ארבע כוסות וכבר בתקנה זו אסרו לשתות בין כוס שלישי לרביעי משום ביטול טעם מצה, ובה לא התירו כוס חמישי משום אונס⁶, ואם כן, איך חזרו והתירו?

וכנגד תמיהת התוס' ניתן לומר בדעת רי"ט"ע שבאמת כבר בתקנה ראשונה התירו כוס חמישי במקרה אונס, אבל מתניתין באונס לא קמיירי. ועוד יש לומר, דלעולם שתי תקנות הם, וחזרו והתירו בשניה מה שאסרו בראשונה, והיינו כוס חמישי במקרה אונס, ומה דלא סבירא להו לתוס' שפיר סבירא ליה לרי"ט"ע. ועוד יש לומר, דלעולם פשט הברייתא הוא חיוב גמור לכוס חמישי, וכמו שפשט המשנה חיוב ארבע כוסות, ויש כאן מחלוקת שמכריעים בה לכתחילה כמשנה, אלא שבמקום אונס ניתן להקל כברייתא.

יישוב קושיית התוס' על רי"ט"ע גבי משקים בכלל

עוד הקשו התוס' על רי"ט"ע וז"ל: "וכן מה שאוסר לשתות אפילו מים, הא לא מבטלי טעם מצה, דאפילו אחר הפסח לא אסר לקמן (ק"ט ע"ב)⁷ רק מיני מיכלא, אבל מיני משתיא אפילו יין לא מצינו לאסור", עכ"ל. ונראה "דאפילו" דקאמרי אינו בא להנגיד את הפסח למצה, דאדרבה, מוכח בגמ' שאחר הפסח יש מקום להקל יותר כיוון דנפיש טעמיה ואם כן מה מוכיחים התוס', לעולם אימא לך שבמצה יש להחמיר טפי. על כן צ"ל שהתוס' מבררים בין שתי אפשרויות, האם האיסור לשתות הוא מטעם שכרות, וכפי שהתוס' מבארים בהמשך דבריהם, או משום ביטול טעם מצה. ולזה אמרו, שאפילו תאמר כמו הטעם השני, הרי מה שמצאנו שם זה שאסרו מיני מאכל בלבד – וכפי שהובא שם בדברי שמואל (כגון כמהין ופטירות (רשב"ם בפירוש "אורדילאי") וגוזלות) ובדברי ר' יוחנן (כגון תמרים, קליות ואגוזים).

6. על כורחנו לומר שאין מדובר כאן באונס גמור, שהרי לזה לא צריך תקנה דברייתא, אלא ודאי המדובר באונס קצת. וכן משמע ממה שעכ"פ ההיתר לשתות הוא אחר הלל הגדול.

7. לגבי "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", שלמסקנה האיסור הוא משום ביטול טעם הפסח, ואיתא שם שאסרו גם לאחר מצה אחרונה.

ולעצם קושיית התוס', ניתן לומר שסובר ריט"ע שמה שהוזכרו דווקא מיני מאכל היינו בתור דוגמה בלבד, שכך היתה הרגילות. ואולי קצת ראייה לזה מן הרשב"ם שם (סוד"ה אבא), שכתב וז"ל: "ור' יוחנן כשמואל ס"ל אלא שהיה רגיל באלו בקינוח סעודה". ואילו לפי התוס' צ"ל דסבירא להו דפליגי שמואל וריר"ח, דשמואל סובר דווקא מיני מאכל כגון גוזליא וארדיליא וכד' אסור לאכול אחר הפסח, כיון שהם כעין בשר, אבל מיני מאכל כגון תמרים וקליות מותר, ובזה חולק ר' יוחנן שאף הם אסורים משום ביטול הטעם. והשתא דאתינן להכי, דלדווקא נחתינן שמואל וריר"ח, משמע יותר שאסרו רק מיני מיכלא ולא מיני משתיא. ועכ"פ בדעת ריט"ע צ"ל שגם מיני משקה מבטלים הטעם, ובייחוד במצה דלא נפיש טעמה, וכדמוכח במציאות שאף מים יכולים לבטל את טעמה.

יישוב קושיית התוס' על ריט"ע גבי מים דווקא

עוד הקשו התוס' על ריט"ע וז"ל: "ואפילו לפי המפרשים בין ג' לד' לא ישתה שלא יבטל טעם מצה, מ"מ במים לא מיירי אלא ביין, דומיא בין ראשון לשני ישתה דמיירי ביין כי היכי דנגרריה לליביה וכו'", עכ"ל. כאן טוענים התוס' שאפילו לטעמו של ריט"ע, לא היה לו לאסור מים, משום דיוקא דמתניתין שבין כוס א' לב' ודאי מדובר ביין (כמבואר בדף קח ע"א), שהיה מקום לומר שיהא אסור לשתות כיון שהוא סעיד ויבוא לאכול את המצה באכילה גסה, ולזה אמרו שיין מגרר גריר (התיאבון) ואינו סועד, ואם כן, אם הרישא ביין מיירי, מסתמא גם הסיפא כן.

אמנם, לאחר שבסברא ניתן לקבל שגם מים מבטלי טעם מצה, לעולם אימא לך הא כדאיתא והא כדאיתא, ברישא שהבעיה היא אכילה גסה, הנידון הוא יין, ובסיפא, שהבעיה היא טעם מצה, עסקינן בכל מה שמבטל טעם מצה. והנה נמצאו חברים לריט"ע בזה, דאיתא בספר הרוקח (סימן רפג בסופו) וז"ל: "לאחר גמר סידורו, יש גאונים שאוסרין בין יין בין מים לשתות כל הלילה, פן יפיג טעם המצה, ויש מתירים", עכ"ל. ואם כן, לשיטת הגאונים האוסרים צריך לפרש המשנה כנ"ל.

סיכום

לסיכום, לשיטת ריט"ע, אסור לשתות כלום בין כוס שלישי לרביעי וכן לאחר כוס רביעי א"כ הוא חולה וכד' שאז יכול לשתות מים, או אנוס שאז יכול לשתות יין ככוס חמישי, ולגירסת מהרש"א יכול לשתות קימעה מים בכל אופן. וסברת ריט"ע היא שהאיסור הוא משום ביטול טעם מצה. ולשיטת התוס', אסור לשתות דברים המשכרים בין כוס שלישי לרביעי שמא ישתכר וימנע מלומר הלל. לשיטה נוספת, מותר לשתות מים ואסור יין משום ביטול טעם מצה ואין זה שייך לשכרות, ולפ"ז יתכנו עוד משקים שאסור לשתותם אף שאינם משכרים כיוון שמבטלים טעם הפסח והמצה, ואף לפי דיוקא דמתניתין דלעיל יש מקום לחשוש בהם שיגרמו לאכילה גסה, ודו"ק.

ובסיום דברי התוס' איתא בזה"ל: "ומיהו רוב עמא דבר לשתות⁸, וגם רב אלפס התיר מים ולא אסר רק יין", עכ"ל. והנה לכאורה משמע שמנהג העולם ושיטת הר"ף היא כפי השיטה הנוספת שהוזכרה בתוס', שטעם האיסור הוא משום ביטול טעם מצה, אלא שמיטה זו משמע יותר לאסור משקים שאינם משכרים ויש בהם ביטול טעם מצה וכנ"ל, ואילו מסתימת התוס' "רוב עמא דבר לשתות" וממה דנחתה התוס' בשיטת הר"ף שרק יין אסר, משמע שכל משקה שאינו משכר מותר. ואולם נראה דנפל פיתא בבירא, שהרי לשון הר"ף היא: "ומאן דצחי לית ליה רשותא למישתי אלא מיא אבל חמרא לא", עכ"ל. ואם כן, הדיוק "אלא מיא" עומד כנגד "רק יין" ואין ראייה מכאן לדין שתיית שאר משקים שאינם משכרים ומבטלים טעם מצה.

8. נראה לכאורה שכוונתו למים, שעל זה היה הדיון, וממילא נראה שכוונתו להתיר אף בין כוס שלישי לרביעי ולא רק לאחר כוס רביעי.